

על מאגרי מידע של כתבי יד

בית הועד - תשס"ג

ראשי פרקים

- א. איסוף המידע על כתבי היד העבריים ורישומם
  1. התפתחותם של אוצרות כתבי היד
  2. העיסוק הממוסד באוצרות כתבי היד
  3. התפתחות האוצרות למאגרי מידע ממוחשבים
- ב. סקירת מאגרי המידע התורניים המצויים
  1. המכון לתצלומי כתבי יד עבריים
  2. יד הרב הרצוג
  3. מפעל פרידברג לפרסום הגניזה
  4. ספריית קמברידג'
  5. ספריית הסמינר לרבנים
  6. מאגר כתבי היד של התלמוד הבבלי – המכון לחקר התלמוד
  7. אינדקס ביבליוגרפי לספרות התלמוד
  8. מפעל השירה
- ג. דימוי (imaging) של כתבי יד שבאינטרנט
- ד. מאגרים נוספים

א. איסוף המידע על כתבי היד העבריים ורישומם

1. התפתחותם של אוצרות כתבי היד

אוצר תורתם של הראשונים, ומרחב נוסחאות דברי חז"ל שבידינו, גדלו והתפתחו מאוד במשך הדורות האחרונים. הטיפול באוצרות אלו נהיה לאחת מהתרומות העיקריות של הדורות האלו ללימוד התורה, המתגדלת והנאדרת ב"ה לנגד עינינו. כתבי היד שעל פיהם נבנה מפעל זה היו קיימים לאורך כל הדורות, וגם הראשונים עצמם הישוו בין נוסחאות הספרים שבספריותיהם, וששו לגלות מקורות עתיקים כאשר אלו נתגלו לעיניהם. אולם, מכיון שעיסוק זה הפך לחלק מגוף העיסוק בתורה דוקא בדורנו, יש לעמוד על היתרון שיש לעוסקים בתחום זה בזמננו, יתרון שלא היה לגדולי הדורות הראשונים והאחרונים.

המדפיסים הראשונים היו מודעים לעובדה שנאלצו מחוסר ברירה להדפיס ספרים מתוך כתבי יד מעטים, לעתים לקויים ומשובשים, ואף נהגו להודיע ולהתנצל על כך. גדולי התורה מבין אוספי הספרים בדורות הקודמים, כגון מרן החיד"א, ר' אברהם בן הגר"א ורנ"נ רבינוביץ בעל דקדוקי סופרים, נאלצו לקחת את שבט הנדודים בידם כדי לחפש ברחבי העולם כתבי יד קדמונים הטמונים באוצרות ספרים בארבע כנפות הארץ. אוצרות אלה היו מונחים בחלקם הגדול בידי גוים פרטיים או בידי מוסדות דתיים והשכלתיים נוכריים, וגם אם הסכימו לשתף פעולה - לא היה בידיהם בדרך כלל תיעוד ורישום שיטתי של כתבי היד העבריים שבאוצרותיהם. המעטים שחיברו, הדפיסו, והפיצו קטלוגים של אוצרותיהם היהודיים, כגון די-רוסי בספריית פרמה שבאיטליה (הקטלוג חובר בשפה הלאטינית בשנת תקס"ג), היו לקויים בכך שהם היו בעלי ידע תורני זעום וידיעות ביבליוגרפיות חלקיות, עד שלמעשה גילו טפח וכיסו טפחים.

2. העיסוק הממוסד באוצרות כתבי היד

העיסוק הממוסד בכתבי יד התחיל רק כשהספריות הגדולות באירופה שכרו יהודים יודעי ספר כדי לתעד את כתבי היד שבידיהם, כגון שטיינשניידר, נויבויר ומרגליות, ואלה פירסמו את הקטלוגים שלהם ברבים. מהפך זה אירע באותו הדור שבו התחילו אותן הספריות לרכוש קטעים מן הגניזה הקהירית באמצעות רש"א וורטהיימר (בסופו של דבר רכשו את כל תכולת הגניזה באמצעות אדלר ושכטר ועוד, ואכמ"ל), וכך במשך זמן קצר יחסית הוכפל נפח כתבי היד העבריים בספריות, וגדלו לאין ערוך הכמות והאיכות של הידיעות הביבליוגרפיות על הספר העברי העתיק.

המדע הביבליוגרפי, אולי יותר מכל מדע אחר, הוא בטבעו בעל אופי מצטבר. למשל, מתוך קטעי רשימות ספרים שניגלו בין עתיקות הגניזה נודעו לנו שמותיהם של ספרים שחיברו הגאונים; זה היה הצעד הראשון לקראת זיהוי של ספרים אלו, זיהוי שבעקבותיו ניתן לצפות שחלק ניכר מהם ישוחררו מחדש מתוך קטעי הספרים של הגאונים הנמצאים בידינו. בסופו של דבר יתכן שיתגלו לנו מחדש חלק מן המקורות הספרותיים שהיו לפני הרמב"ם ואחרים מגדולי הראשונים, ונעלמו מאז מעיניהם של לומדי התורה.

הצטברות היידע הביבליוגרפי עם השנים גורמת בין השאר לכך, שהסתמכות על קטלוג מיושן עלולה להעלים מידע יקר, מחמת חוסר ידיעותיו של המקטלג דאז. אחד ממחברי הקטלוגים הגדולים, א' נויבויאר, הגדיר קטלוג לא שלם או לא מעודכן כ"בית קברות לידעות ביבליוגרפיות", כיון שהמשתמשים נוטים לסמוך על החזקה שמה שאינו רשום שם אינו קיים! (מעניין שהקטלוג של נויבויאר עצמו, וכמו כן זה של די-רוסי הנ"ל, זכו לאחרונה לשיפוץ יסודי - שניהם יצאו לאור מחדש כאשר כמעט כל רשומה שבהם עברה שינויים ותוספות). ברוב הקטלוגים והרשימות של כתבי היד לא היה נהוג לעדכן את הכתוב אפילו בידיעה החשובה ביותר - העובדה שכתב"י הרשום יצא כבר לאור. נראה היה שהמידע על הספרות התורנית אינו מתאים להיות "תורה שבכתב", שהרי המידע הנמצא בקטלוג מודפס מתיישן מהר יותר אפילו מאשר המידע שבספרי הטכנולוגיה והרפואה...

3. התפתחות האוצרות למאגרי מידע ממוחשבים

חיסרון זה בא לתיקונו בדורנו בעזרת מאגרי מידע ממוחשבים, המתעדכנים בתדירות, ומאפשרים למידע חדש להתפרסם באופן מיידי. מאגרי מידע אלה נמצאים בספריות בעלות האוספים, במוסדות ציבוריים, ובידי חוקרים פרטיים האוספים מידע לצרכיהם. מובן מאליו שהתפתחות רשת האינטרנט בעולם (עם כל בעיותיה) משנה באופן מהותי את הגישה לנושא זה. שלושה מהמאפיינים המבורכים של עידן האינטרנט בתחום זה, הם:

- א. הגישה הנוחה אל המידע הדרוש מכל בית.
- ב. ההזרמה השוטפת של מידע מעודכן, כולל ידיעות המגיעות מהמשתמשים עצמם.
- ג. שיתוף הפעולה שבין המוסדות, המאפשר צירוף והצלבה של מידע (במקום הנטייה להסתיר אותו כפי שהיה מצוי בעבר), וביקורת ותיקון מיידיים. נוצר מצב שבו ידע השמור רק לבעליו - שמור לו לרעתו, ורק מי שמשתף את ה"עולם" במידע שגילה עשוי ליטול חלק משכרו בעולם הזה בנושא זה.

ויהי רצון שהכיוון החיובי הזה ימשיך להתרחב ולהתפרס, לתועלת התורה ולומדיה.

ב. סקירת מאגרי המידע התורניים המצויים

בחלק זה של המאמר ברצוני לסקור לפני הקוראים חלק ממאגרי המידע התורניים בתחום הספר העברי, שעשויה להיות להם תועלת רבה בשימוש מושכל ונכון.

1) המכון לתצלומי כתבי יד עבריים

המכון לתצלומי כתב"י הוא הגוף הציבורי היחיד שמטרתו וייעודו הוא לאסוף צילומים של כל כתבי היד העבריים בעולם. כמעט כל כתבי היד הידועים היום מצולמים שם במעל ל-70,000 סלילי מיקרופילם. תוך כדי איסופם של תצלומי כתבי היד נרשמו פרטים בסיסיים על כל אחד מהם בכרטיס. לאחרונה הושלמה העברת כל הכרטיסות למחשב הפועל בתוכנת "אָלֶף".

גישה למאגר זה בדרך של "telnet" נמצא בכתובת של כל מאגרי "אלף" של האוניברסיטה העברית - <http://jnul.huji.ac.il/aleph2.html> ומשם, כדי להיכנס למאגר של המכון לתכ"י, יש להקיש mss.lb.

הגישה הרגילה דרך האינטרנט נמצאת בכתובת:

<http://ram1.huji.ac.il:83/ALEPH/HEB/MSS/MSS/MSS/START>

במשך שנת תשס"ג מתוכנן בע"ה להעלות את כל המאגר בפורמט חדש הבנוי במיוחד לאינטרנט, שיאפשר חיפוש פשוט יותר.

מכיון שרוב מלאכת איסוף היידע על הימצאות כתב"י וצילומם כבר בוצעה, עובדי המכון לתכ"י עובדים כעת על השלמת והרחבת המידע על כתבי היד שכבר נרשמו. מידע זה כולל נתונים צורניים של כתב היד (החשוב בעיקר לצורך תיארוך וחיבור חלקי כתבי יד שנתפזרו), תיארוך, הוצאתם לאור במשך השנים ועוד.

מנהל המכון לתצלומי כתבי יד, ד"ר בנימין ריצ'לר נ"י, הוציא לאור בשנת תשנ"ד ספר באנגלית, Guide to Hebrew Manuscript Collections, שהיא מעין "מורה נבוכים" לאוספי כתבי היד העבריים בעולם. בחוברת מתוארים מאות האוספים בעולם בהם נמצאים כתבי יד עבריים, ניתן הסבר על שיטת רישומם, ואף נערך מעקב אחרי חלקי אוספים שהחליפו ידיים.

כל מי שמתכוון להוציא לאור כתב יד ראוי לו שיבדוק קודם בכרטסת הפרסומים שבמכון לתכ"י, כדי לוודא שכתב היד טרם פורסם. במכון רשום גם כל מי שהזמין אי פעם העתק של צילום כתב יד כלשהו, וכך ניתן לברר אם גוף אחר כבר עוסק בהוצאתו לאור, ואם מתברר שכן - למנוע כפל עבודה והרבה עוגמת נפש.

2) יד הרב הרצוג

שמו השני של מכון 'יד הרב הרצוג' הוא 'אמ"ת' – 'איחוד מפעלים תורתיים ספרותיים'. בהיותו הבית המשותף של 'מכון התלמוד הישראלי השלם' ו'האנציקלופדיה התלמודית', נאספו בו במשך השנים אלפי צילומים ומיקרופילמים של כתבי יד של כל ענפי ספרות חז"ל והראשונים. שינויי הנוסחאות מכתבי היד של התלמוד נעתיקו במשך השנים במחברות, כל דף גמרא למחברת משלו. כמו כן שינויי הנוסחאות בפירוש רש"י נעתיקו באותה צורה על חלק מן התלמוד הבבלי. כתבי היד נרשמו וסודרו בקפדנות, ורשימות כתבי היד הועברו למאגר מידע ממוחשב, המאפשר חיפוש מדויק וממוקד. כמו-כן נמצאת כאן כרטסת שבה מיליוני כרטיסים (!) שנערכו לצורך בניית מדור ה"ציונים לראשונים" שבתלמוד עם שינויי הנוסחאות שבהוצאת המכון. בין האוצרות שביד הרב הרצוג נמצאים מפתחות מפורטים על סדר התלמוד של כמעט 400 ספרים, כולל כתבי יד ודפוסים ראשונים נדירים. בוני המאגר השכילו מראש לרשום בראש כל כרטיס את מספר השורה בדף התלמוד בו נמצא הציטוט, ולסדר את הכרטסת בהתאם. הפרט האחרון חשוב ביותר לעילות המאגר, כיון שלעיתים קרובות מדובר במאות כרטיסים לכל דף תלמוד, ורק פרט זה, הממקד את החיפוש, מאפשר את סריקתו תוך זמן קצר.

הדברים הנ"ל נכונים גם לגבי כרטסת "מסורת הש"ס השלם", בה ממופתחים שאר ספרי חז"ל (בנוסף לבבלי), כגון ירושלמי, מדרשים, תוספתא וזוהר, לפי סדר דפי הש"ס. בכרטסת זו נמצא יתרון מסוים על פני חיפוש במחשב – לעיתים קרובות מאמר חז"ל זהה, מקביל או דומה, לשונו משתנה ממקור למקור, ומידת החכמה של ה'גולם' הדיגיטלי מספיקה רק כדי לזהות מילות מפתח זהות; לעומתו בוני המאגר הזה נעזרו גם בשיכלם ובקיאותם, בחינת בינה המדמה דבר לדבר, וצירפו מאמרים ועניינים על פי תוכנם, כדרכו של הריא"ל יעלן בעל ה"יפה עיניים". חשוב לציין שאנשי 'יד הרב הרצוג' נותנים בדרך-כלל רשות בעין יפה להשתמש במאגריהם.

3) מפעל פרידברג לפרסום הגניזה

פרויקט הגניזה של קרן פרידברג מקנדה, שם לו למטרה לתעד את כל מאות אלפי קטעי הגניזה הקהירית שהתפזרו במשך הזמן בין ספריות העולם. תיעוד זה יוצג ברשת האינטרנט לכל דורש, ויכלול תיאור מלא ומעמיק של כל קטע, ואף ינסה לצרף אותו לשאר הקטעים שנשמטו מאותו כתב יד. כאשר ישוחררו הספרים שנתפזרו בגניזה, תוך צירוף קטע אל קטע, דף אל דף וקונטרס אל קונטרס, יוקם למעשה האוסף הגדול, החשוב והעתיק ביותר של כתבי יד עבריים. כוונת ראשי המפעל לשתף את כלל המשתמשים במידע שיתקבל באופן שוטף מידי כל המשתמשים באתר.

המפעל מתוחם למחלקות, שבראשיהן גדולי המומחים בכל תחום ותחום. מבין המחלקות של פרויקט אדיר-ממדים זה, נמנה כמה כאן:

- רישום פירסומים ואיזכורים של קטעי גניזה שהתפרסמו בספרים וכתבי עת שונים במשך 120 השנים האחרונות.
- רישום ותיאור של קטעי התפילה שבגניזה.
- רישום, תרגום ופרסום של חיבורי ההלכה פרי עטם של הגאונים שנכתבו בשפה היהודית-ערבית. היחס ההפוך הקיים לפעמים בין חשיבות החומר למידה המועטת שבה הוא פורסם עד עתה מורגשת במיוחד בתחום זה. מדובר בעיקר בחיבורים של הגאונים, כתובים לפי נושא, בחלוקה ותת-לחלוקה ממוספרת. רבים מחיבורים אלו היו לפני הרמב"ם והשפיעו על חיבור המשנה תורה, לא רק בתוכנו, אלא בשיטת סדר החיבור. רווח לוואי שניתן להפיק מחיבורים אלה, הוא זיהוי נוסח קדמון של הגמרא, שהרי הגאונים נהגו להעתיק מאמרים שלמים מהמשנה והגמרא, וחיבוריהם מציגים לפנינו לראשונה נוסח שהוא קרוב יותר לנוסח המקור מכל כתב יד ידוע אחר.
- העתקה ועריכה של קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה.
- העתקה ועריכה של קטעי מחשבה, הגות ופרשנות-מקרא מן הגניזה, מתוך חיבורים ידועים בעברית ומתוך חיבורים פחות ידועים ביהודית-ערבית.

- רישום ומיון של כאלפיים קטעי הרי"ף שבגניזה, שהוא החיבור הנעתק ביותר בגניזה. לגניזה תרומה מיוחדת בתחום זה, כיון שעל אף מרכזיותן של הלכות הרי"ף בתולדות ההלכה - ריבוי העותקים והנוסחאות לא איפשר עד כה הפקת נוסח מתוקן מכתבי יד של ספר ההלכה של הרי"ף.
- איסוף ותיעתוק של ספרי דקדוק ומילונים.
- מיון, מיפתוח, ולבסוף תיעתוק של תעודות בעלי ערך היסטורי. ענף אחד של מחלקה זו ממשיך את מפעלו של ש"ד גויטיין (ראה למטה), וענף אחר מתמקד בתעודות מתחילת תקופת האחרונים, כאשר מצרים חזרה להיות מוקד חשוב בקהילות ישראל, כאשר קלטה רבים ממגורשי ספרד והיתה מושפעת מתחילת תחייתן של קהילות ארץ ישראל. ההיסטוריונים במפעל זה אוספים מידע מתוך תעודות בית דין, איגרות ועוד, על חיי הקהילה ותולדות הגדולים לתקופותיהם.
- בטווח הרחוק יותר מתכוונים אנשי מפעל פרידברג גם להציג העתקה שליומה של קטעי הגניזה.

4) ספריית קמברידג'

אצל ד"ר שלמה זלמן רייף מספריית אוניברסיטת קמברידג', "בעל הבית" של החלק הגדול ביותר של קטעי הגניזה, נמצא רישום מעודכן של כל הפרסומים של קטעי הגניזה שברשותו. הביבליוגרפיה המודפסת שלו, Published Material from the Cambridge Genizah Collections, מעודכן רק עד לשנת תש"מ, אך המאגר הממוחשב שלו המשיך להתעדכן מאז ועד עתה. **לצערנו** אין כרגע גישה באינטרנט למאגר חשוב זה. גישה לציבור הרחב מתוכננת להתבצע במסגרת פרויקט פרידברג הנ"ל.

מידע טכני חשוב על המבנה של אוספי הגניזה שבקמברידג' נמצא באתר <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/>, ממנו ניתן לגלוש בעזרת קישורים למאגרי מידע נוספים, בהם נמצאים קטעי תרגום וגם צילומים של כמה תעודות מהגניזה.

5) ספריית הסמינר לרבנים

ניתן לחפש מידע על כתבי יד מתוך האוסף של הסמינר לרבנים בניו יורק באתר <http://catalog.jtsa.edu/>, גם הוא בתוכנת "אלף".

6) מאגר כתבי היד של התלמוד הבבלי – המכון לחקר התלמוד

המאגר המעודכן של 'המכון לחקר התלמוד' מכיל כמאה ושמונים כתבי יד שלמים של התלמוד הבבלי, דפוסים ראשונים וקטעי גניזה מן הגניזה הקהירית. תוכנת החיפוש במאגר המעודכן נבנתה בשיתוף עם פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, והיא הותאמה באופן מיוחד לצרכיו של מאגר זה. המאגר מופץ על גבי תקליטור במחיר \$750¹. הוכנה כבר גירסה שימושית ב-html, שעשויה להביא להעלאת המאגר לרשת האינטרנט. התוכנה מאפשרת למשתמש לסרוק בו-זמנית את הדף של הגמרא בכמה כתבי יד לצורך השוואה רצופה. באתר של פרופ' מאיר בר-אילן <http://faculty.biu.ac.il/~barilm/bethamid.html> אפשר למצוא דוגמא לתוכנית זו, למסכת ראש השנה.

7) אינדקס ביבליוגרפי לספרות התלמוד

האינדקס הביבליוגרפי מספק הפניות למחקרים העוסקים בספרות הרבנית, וכולל כאלף מחקרים. מחקרים אלו עוסקים בספרות התלמוד, המדרש ופרשנות התלמוד מימי הביניים. כמו כן מכיל המאגר הפניות ביבליוגרפיות לנושאים שונים, ביניהם: היסטוריה של עם ישראל, נשים בתלמוד, היחס שבין ספרות קומראן לספרות חז"ל ועוד. בנוסף, מכיל המאגר את מחקריהם של בכירי חוקרי הספרות התלמודית, ביניהם: התוספתא כפשוטה של פרופ' ר"ש ליברמן, והמבוא לנוסח המשנה של פרופ' ריי"א אפשטיין. הגירסה החדשה מופעלת באמצעות תוכנת 'חלונות'.

¹ להזמנת התקליטור ניתן לפנות מכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, מכון שכטר, ת"ד 16080, רח' גרנות 4, ירושלים 91160

המאגר מופץ על גבי תקליטור במחיר \$250. הפצת המאגר צפויה במהלך 2003. לפרטים נוספים ניתן לפנות: liebinst@jtsa.edu.

8) מפעל השירה

הכמות הגדולה של קובצי פיוט ושירה יהודיים עתיקים הם כים-שאיין-לו-סוף, והם מונחים כיום לפני החכמים העוסקים בנושא ככלי שאין לו אוזניים. יוצא מן הכלל הוא מאגרו של פרופ' עזרא פליישר ממפעל השירה, בו ניתן לחפש את כל המידע הקיים על כל שיר ופיוט, כולל מחבר, הוצאה לאור, מבנה ומקורות בכתב יד. לצערנו אין בינתיים גישה לציבור לאוצר זה.

ג. דימוי (imaging) של כתבי יד שבאינטרנט

אחת מהמטרות הבאות של המכון לתצלומי כת"י הוא ההגשה של דמויות כתבי היד בעצמם, לאחר צילום דיגיטלי (כולל "ניקוי" וסידור של דפים פגומים) באתר הספרייה הלאומית באינטרנט: <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/>. כבר עתה ניתן למצוא שם את כל המשנה בכת"י קאופמן, את התלמוד בבלי סדר מועד כת"י הספרייה הבריטית, ועוד כמה כתבי יד על מסכתות בודדות.

אתרים נוספים בהם הועלו דמויות של כתבי היד עצמם:

- כמה כתבי יד של פרקי דרבי אליעזר נמצאים באתר <http://www.usc.edu/dept/huc-la/pre-project/>
- ההגדה של פסח העתיקה ביותר, עם עוד כמה תעודות מהגניזה הקהירית, צולמו והוגשו באתרים של אוניברסיטת פנסילבניה: <http://www.princeton.edu/~geniza/drop/test/> וכן <http://www.library.upenn.edu/cjs/geniza/>
- תשובה בכתב יד קדשו של הרמב"ם נמצאת באתר של הספרייה הבריטית <http://www.bl.uk/collections/hebrewmss5.html>

ד. מאגרים נוספים

בנוסף למאגרים ממוחשבים, ניתן עדיין למצוא בכרטסות של חוקרים פרטיים מידע חשוב, במיוחד בעזבוניות של אנשים שקידשו את חייהם לאיסוף מידע בכתבי יד, כגון פרופ' שרגא אברמסון וחוקר הגניזה הגדול ש"ד גויטיין. המאגר של הראשון נמצא בביתו, והמאגר של השני נמצא במכון לתצלומי כתבי יד - אם כי רוב החומר שאסף גויטיין אינו בעל חשיבות מרכזית ליצירה התורנית. לדוגמה, רבים הם הפרסומים בדורנו² של הפירוש לרי"ף מבן דורו של הרמב"ם, ר' יהודה בן אליעזר הכהן, ממנו נמצאים כתבי יד רבים, וחשיבותו, בין היתר, בהיותו הראשון בחוגו של הרמב"ם להביא את תורת רש"י ובעלי התוספות הראשונים. אך לא היה אחד מהמהדירים של הפירוש שידע לקשר את המחבר לדמות המופיע בתעודות רבות בגניזה כאיש ציבור חשוב, תעודות שביניהן מעשה בית דין שהנפיק, והתכתבות שלו עם הרמב"ם. כל זה ניתן היה למצוא רשום בכרטסת של גויטיין.

ברשות המכון לתצלומי כתבי יד ניתן למצוא גם אוסף ממויין של צילומי כתבי יד עם ניקוד בבלי או עם טעמי מקרא (כולל קטעי תלמוד), שאסף פרופ' ישראל יבין.

כמו כן, מפעל המשנה מטעם האקדמיה הלאומית למדעים שבראשו עומד פרופ' יעקב זוסמן, אספו ואגרו את הרישום המקיף ביותר של כתבי יד וקטעי כתבי יד של משנה, תוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי ורי"ף. כוונתם להוציאו לאור בתור ספר בעתיד הקרוב.

אצל פרופ' זוסמן עצמו נמצאים עוד כמה מאגרים גדולים שאסף במשך שנים רבות. למשל, נמצא אצלו מאגר עצום של קטעים מפירושי רבנו חננאל לתלמוד - מאגר שהוא מעוניין להעביר למי שיקח על עצמו את מלאכת ההדרה של פירושי הרי"ח בצורה הנאותה (מאגר נוסף של פירושי ר"ח שאסף הרב אהרן אייזנבאך, נמצא במכון 'לב שמח' שעל ידי הוצאת וגשל); מהדורה חדשה נרחבת

² פירוש לפסחים, הו"ל הרב יעקב הלוי ליפשיץ, בתוך **קמחא דפסחא**, ירושלם תשמ"ו, עמ' קכט-קס. פי' לסנהדרין וע"ז, נספח לש"ס פרדס - אל המקורות, ירושלים תשכ"ג. מהד' ר' יעקב קופרברג, **סנהדרין גדולה** סנהדרין כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' קעג-רפ. למסכת מכות, במהד' ר' איתמר ורהפטיג, **סנהדרין גדולה** מכות חלק א, ירושלים תשל"ג. לסדר נשים נספח לש"ס פרדס - אל המקורות, ירושלים תשכ"ג. חולין, בתוך שיטת הקדמונים לרמ"י בלוי חולין ח"ב, נו יורק, תשי"ן (עד פרק ג); פירוש שחיטת חולין רבתי, ירושלים תשנ"ג, וראה מ"ש י' תא שמע במבוא שם.

של הספר 'שרידי הירושלמי' הכולל מלאי עצום של קטעי הירושלמי מהגניזה, מאגר זה עומד לצאת לאור בקרוב; מהדורה נרחבת של הספר 'אהבת ציון וירושלים' הכולל מלאי גדול מאד של מובאות הירושלמי שבספרי הראשונים – גם מאגר זה יעמוד לרשותו של המעונין לעשות בו שימוש נאות.